

УДК 911.5 (477.85)

ВЕПРИК Н.П.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЧИННИКИ В ЗМІНАХ ЛАНДШАФТІВ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ У КІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Зміни ландшафтів будь-якого регіону відбуваються під впливом чинників їх природної еволюції та особливо результативні вони під впливом чинників антропогенних. Тому в змінах природних комплексів важливо виявити роль кожного чинника, на що вказували В.С.Жекулін [1972, 1982], Ф.Н.Мільков [1978] та інші.

У змінах ландшафтних комплексів (ЛК) важливу роль відіграє *соціально-економічний чинник*. Історико-географічні дослідження соціально-економічних умов, властивих певній території в минулому, необхідні для правильного розуміння причин, що зумовили особливості розвитку природокористування різних видів, основні напрями змін ЛК досліджуваного регіону та інше.

Актуальності дослідження особливостей впливу соціально-економічних чинників на історичні зміни ландшафтів набувають при подібності тодішнього впливу до сучасного, зокрема за умов приватної власності на землю у минулому і тепер. Відносини власності безпосередньо впливають на процес антропогенізації природних ландшафтів. Найвідчутніший вплив соціально-економічних чинників на ландшафти спостерігався на локальному рівні – у межах окремих поселень та різних за розмірами господарств. В історичній географії цьому питанню поки-що приділяється мало уваги.

У кінці XVIII ст. Буковина (у її складі Північна Буковина) увійшла до Австрійської імперії. Рівень розвитку краю за соціально-економічними показниками в порівнянні з метрополією був значно нижчим. На час приєднання Буковини до Австрійської імперії та в перше десятиліття її у новому складі в краї панував суспільний лад, який, на думку істориків [15], нагадував епоху середньовіччя. Існувало велике землеволодіння та дрібне землекористування. Дрібні господарства, які входили до складу сільської громади, були основою сільськогосподарського виробництва Північної Буковини на кінець XVIII ст. Кожна громада як орган місцевого самоврядування розподіляла орні землі та сіножаті між окремими господарствами, а також регламентувала порядок використання цих угідь і терміни їх експлуатації. У власності селян були лише житлові й господарські будівлі, невеликі присадибні ділянки, до яких входили городи, рідше – сади, їх площі у Північній Буковині на той час були незначними [там же]. Великих господарств в краї на кінець XVIII ст. не було [там же].

Для подолання відставання від інших провінцій імперії та для більшого освоєння природних ресурсів нової провінції урядом були створені умови для переходу на новий рівень соціально-економічного розвитку – до панщинно-кріпосницьких відносин.

Приєднання до Австрійської імперії позитивно вплинуло на економічний розвиток Північної Буковини, проте негативно позначилось на природі краю. Відбулась інтенсифікація природокористування різних видів та їх урізноманітнення на більшій частині території краю. Значні площі пасовищ і сіножатей у межиріччі Прута й Дністра замінили орні землі. В передгір'ї та горах почали інтенсивно вирубувати ліс. Уряд Австрійської імперії був зацікавлений у розвитку та освоєнні нової провінції [19]. Були видані закони, патенти та інші законодавчі акти, якими заохочували переселятись до нової провінції. Представимо основні такі документи.

Патент про переселення. Цей документ був виданий 17 вересня 1781 року [2]. Головна мета патенту – зацікавити населення переселитися до малоосвоєних провінцій імперії, якою і була тоді Північна Буковина. Такі переселення відбувались з густонаселених аграрних районів імперії та сусідніх держав. У патенті зазначалось, що представникам інших держав, які виявлятимуть бажання оселитися на землях Австрійської імперії, будуть надаватись пільги. Переселенці звільнялися на кілька років від податків, отримували необхідну площу землі для господарювання, безкоштовні будівельні матеріали, аванс на придбання знарядь для обробітку землі тощо.

Значне збільшення кількості населення внаслідок переселення і природного приросту (у перше десятиліття після приєднання до Австрійської імперії майже утричі) для невеликої за площею Північної Буковини позначилось на змінах систем землеробства. Відбувся перехід від перелогової системи землеробства, існування якої на певній території доцільне при невеликій кількості населення, до інтенсивнішої трипільної.

Рескрипт про закриття частини монастирів (від 12 січня 1782 року) і “*Духовний регламент*” (від 29 квітня 1786 року) [2, 11]. З прийняттям цих документів був утворений “Православний релігійний фонд Буковини”, який підпорядковувався державі. Прийняття цих документів зумовило перебудову структури землеволодіння, що існувала тоді у Північній Буковині. Землі, якими володіли церкви та монастирі, а це майже 70% території Буковини (Північної та Південної), відійшли до новоствореного фонду і держави. Переселенці отримали право орендувати та заселяти землі, які належали державі й Православному релігійному фонду. Необхідність прийняття цих документів була зумовлена небажанням землевласників Північної Буковини (поміщиків, монастирів, церкви) давати дозвіл на заселення своїх земель переселенцями. Тому в перше десятиліття після приєднання Північної Буковини до Австрійської імперії край заселяли значно менше, ніж прогнозувалось [2].

Русифікальна реформа 1787 року. Прийнятим законом від 24 лютого 1787 року землі Північної Буковини чітко розмежовувалися на селянські (рустифікальні) й поміщицькі (домініальні) [15]. Це було здійснено для покращення господарювання. До русифікальних відійшли землі, які були в користуванні селян на час проведення реформи [20, 21].

Власністю поміщиків земля залишалась, проте селяни вже були її довічними користувачами [8]. Платою за це було збільшення удвічі панщини – з 24 до 48 днів на рік [9]. Зменшувати розміри селянських наділів поміщикам заборонялося, але цього, як правило, не всі та не завжди дотримувались. У власності селянських родин були лише присадибні ділянки та поруби у лісах. Основою поміщицького землеволодіння була *домінія* або маєток, який утворювали кілька сіл, одне село або його частина.

Землю між селянами традиційно розподіляла громада. Кожного року вона визначала місцеположення ділянок угідь у землекористуванні одного домогосподарства, громада також визначала час, коли має відбутись перехід від ріллі до перелогів [16].

Поземельні відносини у Північній Буковині в кінці XVIII – на початку XIX ст. зумовлювали нетривалий, звичайно один рік, а при деяких обставинах і ще менший період для обробітку угідь одним землекористувачем. “Поодинокий господар газдував на своїм наділі тимчасово, бо все були нові поділи і громада давала раз наділи на однім місці, то знов на другім, а перші наділи призначала на толоку... Орали землю через 3, 4, 5 або більше років, а потім пускали на толоку, а толоку розділяли на наділи” [3, с. 66]. Таке господарювання поступово ставало неефективним. Тому громада села закріплювала землю за родинами більше, ніж на рік, а іноді – довічно. Поступово позиції громади при вирішенні цих питань послабились [24].

Довічне користування землею не вирішувало питання покращення культури сільськогосподарського природокористування. Невеликі земельні наділи, які громада передавала одній селянській родині в тривале користування, поступово ділилися [31]. Роздрібнення наділів, яким були охоплені рустифікальні землі Північної Буковини в першій половині XIX ст., супроводжувалось ускладненням обробітку угідь.

В першій половині XIX ст. істотно зменшилось виробництво сільгосппродукції, у першу чергу, як засвідчують архівні матеріали, на рустифікальних землях Північної Буковини. Головною причиною падіння культури землеробства була незацікавленість більшості селян у раціональному обробітку землі, а також її малі площі. В архівних матеріалах датованих початком XIX ст. можна натрапити на таке: “... Як можна сподіватись, що селяни Буковини будуть відчувати любов і прихильність до рідних місць та бажання збільшити багатство своєї землі, якщо вони самі нею не володіють...” (переклад з нім. мови) [30, с. 19].

В Галичині й Буковині законом від 1 липня 1848 року були скасовані панщинно-кріпосницькі відносини [8]. Це було початком зародження капіталістичних відносин [10]. Зміна суспільно-історичної формації прогресивнішою спричиняє збільшення антропогенізації ландшафтів, на що вказував В.С.Жекулін [7].

Важливим кроком вперед у соціально-економічному розвитку краю було проведення аграрної реформи. Головний її результат – отримання більшістю селян у власність земель, які були в їх тимчасовому користуванні (колишні рустифікальні) [27].

Велике землеволодіння у Північній Буковині залишалось значним і в пореформений період. Для більшості дрібних землевласників основою життєзабезпечення було землеробство, з якого отримували більший дохід, ніж від тваринництва. Тому селяни свої невеликі ділянки орних угідь збільшували за рахунок пасовищ та сіножатей, а також шляхом вирубок ділянок лісу, які їм належали. Це безпосередньо впливало на збільшення антропогенізації природних комплексів.

Відносини власності на Буковині мали досить значний вплив на антропогенізацію ландшафтів. Про це писав В.Кубійович [12]. У своїй праці “Пастушество Буковини” (1932) він вказував на те, що більшого антропогенного впливу зазнавали ті землі, що належали дрібним землевласникам. Для порівняння В.Кубійович наводить два приклади: перший – значне знеліснення та розорювання земель у долині р. Черемош, де переважали дрібні землеволодіння; другий – відносно малозаселена більш заліснена долина р. Сірет, де більша частина угідь належала лише одному великому землевласнику.

Аналіз топографічних та карт землеволодінь Буковини підтвердив, що відносини власності мали безпосередній вплив на антропогенізацію ландшафтів краю у другій половині XIX – на початку XX ст. [25, 26, 28].

З середини XIX ст. землеволодіння Північної Буковини було представлене великим (колишнім домініальним), державним, Православного релігійного фонду,

дрібним селянським (колишнім рустифікальним), міським та громадським [1]. Більша частка землі була у дрібному та у великому землеволодінні [5]. За статистичними матеріалами [23] з'ясовано, що на початок ХХ ст. (1902 рік) між цими двома категоріями власників землі краю розподілялись майже рівномірно: 48,60% були у дрібному і 44,91% – у великому приватному землеволодінні. Проте у ландшафтах різних типів цей розподіл був далеко не таким. Таке співвідношення для Північної Буковини – регіону з різноманітними та контрастними природними умовами, було не оптимальним.

Виконаний аналіз щодо розподілу земельних ділянок краю між різними категоріями власності за типами ландшафтів дав можливість виявити наступну закономірність: чим більший відсоток угідь був у дрібному землеволодінні, тим більшим було розорювання ландшафтів. Зумовлено це було, як вже зазначалось, невеликими площами ділянок орної землі, якими володіли більшість селян, і намагались їх збільшити за рахунок пасовищ і сіножатей. На початок ХХ ст. 59,8% господарств Північної Буковини були розміром до 2 га, з яких 14,4% – до 0,5 га; 19% – від 0,5 до 1 га; 26,4% – від 1 до 2 га [11, 23]. Середній показник розораності на землях дрібних власників був майже на 30% більшим, ніж у великому землеволодінні, і становив 67,59%,.

Для рівнинного лісостепу Прут-Дністровського межиріччя, де дрібне землеволодіння становило майже 55%, а велике – 35%, був властивий найбільший показник розораності: відповідно 86,72% та 76,33%. Орні угіддя займали більшу частину високотерасових місцевостей долини р. Дністер, високо- і низькотерасових р. Прут, плоско-хвилястих алювіально-лесових і закарстованих рівнин Прут-Дністровського межиріччя. Нерозораними на початок ХХ ст. залишились невеликі ділянки окремих схилів балок, які призначались під пасовища й сіножаті, а також малоприсадатні для обробітку землі.

Господарювання на землях селян через недостатню їх площу не завжди було раціональним [29]. З кожним роком ця ситуація ускладнювалася [1]. Збільшення кількості населення зумовлювало відповідне зростання кількості господарств. Це спричиняло посилення процесів роздрібнення угідь. Прийнятий у 1868 році закон, який дозволяв поділ селянських наділів, та зняття обмеження з лихварської діяльності, цей процес прискорили [18].

Через недосконалий землеустрій, що був поширений на землях дрібних землевласників, ускладнювався обробіток угідь. Селяни, які володіли недостатньою площею землі, були змушені її докуповувати. Ціни на землю, яка за капіталістичних відносин стала товаром, були великими. Найменші ціни були на ті ділянки, що знаходились на околицях поселень і в більшості випадків були малоприсадатними для їх залучення у сільськогосподарський обіг [14]. Цією обставиною було зумовлено значне зростання кількості хуторів, однодвірок та інших типів поселень, утворених переважно на порубах. Поселення ставали більш розтягнутими і розкиданими (особливо у ландшафтах передгірської та гірської частин Північної Буковини); для більшості з них була властива відсутність планомірної забудови. Виникнення нових типів поселень спричиняло збільшення площ вирубок лісів на придбаних ділянках або на тих, які здавались в оренду. Умовою орендування або продажу земель, що належали великим землевласникам, була вирубка лісу на відповідних ділянках [там же].

Незадовільний стан землеробства і землеустрою на колишніх рустифікальних землях потребував від крайових і центральних органів управління запровадження відповідних заходів, які були націлені, з одного боку, на зменшення роздрібнення малої земельної власності, а з другого, були направлені на збільшення площ землеволодінь. До перших заходів слід піднести *парцеляцію* або поділ земель великих землеволодінь на

окремі частини (парцели), частина яких була передана дрібним землевласникам [13]. До других – *комасацию* – комплекс заходів з ліквідації черезсмужжя шляхом межування дрібних селянських наділів і з'єднання невеликих попередньо вимірених парцел в одну [4]. Ці заходи проводились у комплексі з іншими: будували нові та ремонтували старі дороги; нежитки перетворювали на придатні для сільського господарства землі, шляхом осушення заболочених земель у заплавах Сірету та його приток, наводненням непродуктивних пасовищ і сіножатей тощо [6].

Переходом у другій половині XIX – на початку XX ст. до капіталістичних відносин, крім зазначених змін у сільськогосподарському природокористуванні, була зумовлена інтенсифікація природокористування інших видів (дорожньо-транспортного, лісгосподарського). Зросла протяжність доріг, першочергового значення було надано будівництву залізниць. Внаслідок цього товарообмін між Північною Буковиною, сусідніми державами та іншими провінціями Австро-Угорської імперії істотно зріс. Вільним розвитком орендних, кредитних та кооперативних відносин зумовилось зростання промислового виробництва у Північній Буковині [17, 22].

Отже, можна зробити висновок, що безпосередній вплив на антропогенізацію ЛК Північної Буковини у кінці XVIII – на початку XX століття, особливо в пізні імперські часи, мали відносини власності. Вони були безпосередньо пов'язані зі змінами в Північній Буковині однієї суспільно-історичної формації іншою. З кінця XVIII ст. і до середини XIX ст. пануючими в регіоні були панщинно-кріпосницькі відносини, з другої половини XIX ст. – капіталістичні.

Розвиток капіталістичних відносин та приватної власності спричинили посилення антропогенної діяльності у Північній Буковині. Більшій антропогенізації набували ті ландшафти, землі яких належали дрібним землевласникам. У рівнинному лісостепу і передгір'ї це відбувалось переважно за рахунок інтенсивнішого зростання площ ріллі, у горах – через більші площі пасовищ і сіножатей на місцях виробок лісів. Головними причинами були дефіцит землі через значне поширення великого землеволодіння та висока концентрація сільського населення в сприятливих для життєдіяльності частинах краю. Між основними категоріями власників (дрібними та великими) у пореформений період, у другій половині XIX ст., землі розподілялись майже рівномірно, проте для Північної Буковини таке співвідношення було далеко не оптимальним.

1. Ботушанський В.М. Сільське господарство Буковини (друга половина XIX – початок XX ст.). – Чернівці: Золоті литаври. – 2000. – 340 с.
2. Ботушанський В.М., Сайко М.М. Німецька сільськогосподарська колонізація на Буковині (кінець XVIII – поч. XX ст.) // 3 історичного минулого Буковини. – Чернівці: ЧДУ. – 1996. – С. 38-53.
3. Вістник Союза русских хлеборобских спллок на Буковині “Селянська Каса”. – Чернівці: Руська Рада, 1870. – 160 с.
4. Галичина, Буковина, Угорская Русь. – М.: Задруга, 1915. – 230 с.
5. Географическое и статистическое обозрение Галиции и Буковины. – Санкт-Петербург: Б.и., 1870. – 147 с.
6. Гукевич К. Про лучбу ґрунтів або комасацию. – Львів: Б.в., 1902. – 34 с.
7. Жекулин В.С. Историческая география ландшафтов. – Новгород: Изд-во АН СССР, 1972. – 232 с.
8. Кордуба М. Ілюстрована історія Буковини. – Чернівці: Б.в., 1906. – 87 с.
9. Костюшко И.И. Аграрная реформа 1848 г. в Австрии. – М., 1993. – 238 с.
10. Кравець М.М. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст. – Львів: ЛДУ, 1964. – 239 с.
11. Крюков Н.А. Славянские земли. Сельское хозяйство в славянских землях в связи с общим развитием этих стран. Чехия, Моравия, Силезия, Буковина и Венгрия. – Петроград: Б.и., 1916. – Т. 2. – Ч. 2. – 474 с.
12. Кубійович В. Пастушество Буковини. – Львів: ЗНТШ, 1932. – Ч. 1. – 203 с.
13. Купчанко Г. Некоторые историко-географические сведения о Буковине. – К., 1875. – 314 с.
14. Миронова Є.В. Деякі питання розселення сільського населення на території Чернівецької області // Наукові записки Чернівецького університету. – 1956. – Вип. 2. – Т. XXII. Серія географічних наук. – С. 41-49.
15. Сайко М.М. Приєднання Буковини до Австрії і його вплив на соціально-економічний та політичний устрій краю (70-80-ті роки XVIII – початок XIX ст.): Автореф. дис... канд. історич. наук: 07.00.02 / Чернівецький ун-т, 1995. – 20 с.

16. Сайко М.М. Земельна власність і землеволодіння на Буковині у 80-х роках XVIII ст. // Питання історії України. – Чернівці: Золоті литаври. – 2000. – Т. 4. – С. 251-256. 17. Сидор Б.Й. Промисловість Північної Буковини в кінці XVIII – на початку XIX ст. // Минуле і сучасне Північної Буковини. – К.: Наукова думка. – 1973. – Вип. 2. – С. 36-41. 18. Сілецький Р. Сільське поселення та садиба в Українських Карпатах XIX – початку XX ст. – К.: Наукова думка, 1994. – 140 с. 19. Die österreichisch-ungarische Monarchie in Word und Bild. Bucowina. – Wien, 1899. – 532 s. 20. Kaindl R.F. Die Bukowina im Jahre 1809. – Czernowitz, 1909. – 11 s. 21. Kunzelmann J. 150 Jahre schwäbische Kolonisten in der Bukowina. 1787-1932. – Czernowitz, 1937. – 24 s. 22. Mittelman H. Handels- und Gewerbe-Adressbuch der Landeshauptstadt. – Czernowitz, 1911/12. – 93 s. 23. Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogtums Bukowina. – Czernowitz, 1902. – Heft 9. – 431s. 24. Polek J. Die Bukowina zu Anfang des Jahres 1801 in alphabetischer Darstellung // Jahrbuch der Bukowiner Landes-Museums 1907. – Czernowitz, 1908. – S. 3-76. 25. .Specialkarte der k.u.k. österreichisch-ungarischen Monarchie. Bukowina. Zone 12-14, col. XXXII-XXXIV, M-b 1 : 75 000. – 1876. 26. Specialkarte der ... Zone 11, 13, col. XXXII-XXXIV, M-b 1 : 75 000. – 1877. 27. Stupnicki H. Das königreich Galizien und Lodomerien, sammt dem Grossherzogthume Krakau und dem Herzogthume Bukowina, in geographisch-historisch-statistischer beziehung. – Lemberg, 1853. – 154 s. 28. Übersichtskarte des in der Verwaltung der K.K. Direction der Güter des Bukowinaer griech.-orient. Religionsfondes befindlichen Staats- und Religionsfonds-Eigenthums in der Bukowina. M-b 1 : 75 000. – Czernowitz, 1886. 29. Zach F. Galizien und Bukowina. Wanderungen uber die Schlachtfelder und Schilderung von Land und Leuten. – Clagenfurt, 1917. – 224 s. 30. Державний архів Чернівецької області (ДАЧО). Справа 3171. Переписка з Галиційською державною бухгалтерією і повітовими податковими відділами про стягування внесків і кошторис витрат шкільного фонду. – 1860 р., 33 арк. 31. ДАЧО. Справа 4. Рапорти кадастральному інспектору про результати роботи з вимірювання земельних ділянок. 1819-1850 рр., 143 арк.

The article dwells the influence of the social-economical factors in changes of the landscapes in the Northern Bukovyna at the of the XVIII th – the beginning of the XX th centuries. The development of the land private property in the past (the mid of the 19th century – the beginning of the 20th century) and nowadays is similar, consequently, the negative sides were studied in nature utilization of that period; the influence of the past property relations on the anthropologization in the landscapes are shown.